

РОЗДІЛ 5 ФІННО-УГОРСЬКІ ТА САМОДІЙСЬКІ МОВИ

ETO 821

A NYELVEMLEKÉK ELEMZÉSÉRŐL. A HALOTTI BESZÉD ÉS KÖNYÖRGÉS ELSŐ MONDATÁNAK ELEMZÉSE PÉLDÁJÁN

ПРО АНАЛІЗ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК. НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ ПЕРШОГО РЕЧЕННЯ «A HALOTTI BESZÉD ÉS KÖNYÖRGÉS»

Zékány K.

A cikk célja a magyar nyelvészeti műemlékek elemzésének bemutatása a hallgatók gyakorlati osztályaiban. Az elemzésnek pontos sorrendje van, valójában három szakaszból áll: I-th – külső elemzés, II-es – belső elemzés, III-th – nyelvészeti műemlékek szövegének összehasonlítása és az elemzés eredményei. Az elemzés folyamatát teljes mértékben illusztrálja a «Halotti Beszéd és Könyörgés» első mondata.

Kulcsszavak: elemzés, emlékek.

Стаття має за мету показати схему аналізу угорських мовних пам'яток на практичних заняттях студентів. Аналіз має точну послідовність і три етапи: I-й – зовнішній аналіз, II-й – внутрішній аналіз, III-й – порівняння текстів мовних пам'яток і підсумки аналізу. Процес аналізу повністю проілюстрований на прикладі першого речення «Halotti Beszéd és Könyörgés».

Ключові слова: аналіз, пам'ятки.

This article is intended to provide instruction for students analyzing literary remains of the Hungarian language on practical classes. There is a certain order of analysis including three moments: I External analysis, II. Internal analysis, III. Comparing the literary remains of the language and summarizing the analysis. The course of the analysis is illustrated by presenting a full analysis of the first sentence of Halotti Beszéd és Könyörgés.

Key words: analysis, memorials.

A nyelvtörténet legfontosabb forrásanyagai a nyelvemlékek, szinte felfedezésük időpontjában megkezdődik egy komoly tudományos munka, amely az irat tartalmán kívül hitelességét, eredetiségét, nyelvezetének jellegzetességeit vizsgálja. Először is ajánlatos a tárgyalandó (vagy legalábbis a hozzá hasonló típusú) nyelvemlék szakirodalmával megismerkedni. Egy-egy nyelvemléknek ugyanis néha többféle magyarázata is lehetséges.

A nyelvemléket vizsgálhatjuk részlegesen, azaz csak egy-egy részletproblémáját, egy-egy speciális nyelvtörténeti sajátosságát, pl. a nyelvemlék magán- és mássalhangzórendszerét, esetleg csak az igeragozását, vagy névszóképzetét stb.. az egyetemi hallgatók többnyire ilyen feladatokat kapnak a nyelvtörténeti gyakorlati foglalkozásokon, sőt néha szakdolgozatot és diplomamunkát is írnak egy-egy nyelvemlék sajátos nyelvi jellegzetességéről.

Ha pedig a nyelvemléket hangtani, szótani és mondattani szempontból is vizsgálják, ezt teljes elemzésnek

nevezzük. Főképpen akkor alkalmazunk teljes elemzést, ha meg akarjuk állapítani a nyelvemlék keletkezési idejét, helyét, meghatározni szövegének íróját, azt, hogy eredeti, vagy másodlagos példánnyal van-e dolgunk.

Az elemzésnek bizonyos sorrendje van, tulajdonképpen három mozzanata: I. külső elemzés, II. belső elemzés, III. a nyelvemlékek szövegeinek összehasonlítása és az elemzés összegzése.

I. A külső elemzés történhet:

1. Az írás módja szerint (fába, kőbe, téglába, kézirat, nyomtatvány stb.).

2. Az írásuk tárgya szerint (alapító-, adománylevelek, végrendeletek, egyházi okirat, vers, lapszéli jegyzet stb.).

3. A nyelvemlék típusa szerint (szórvány-, szövegemlék, glossza, tárgylajstrom, nyelvtanok stb.).

4. Az írásrendszere szerint (arab, görög, latin, gót, cirill).

5. Külső közvetett kritériumok: a papír jellege, vízjele, a tinta minősége, a könyv kötése szerint stb.

II. Belső elemzés:

1. A helyesírás szempontjából: igyekezzünk megállapítani a magánhangzók és a mássalhangzók jelölésének sajátosságait. A nagy- és a kisbetűk, valamint az egybeírás és a különírás helyesírási sajátosságait. Az írásjelek jellegzetes használatát, az elválasztás, valamint a szavak rövidítésének típusait. A kiejtés és a szóelemzés, továbbá az egyszerűsítés helyesírási elvei érvényesítésének mértékét. Összegezzük az eredményeket.

2. A nyelvemlékek hangtani vizsgálata:

a) a mássalhangzók minőségi (vokalizáció, palatalizáció, depalatalizáció, affrikálódás, dezaffrikáció, spirantizálódás, zöngülés, zöngétlenülés, asszociációs hangváltozások) és mennyiségi (a mássalhangzók kiesése, betoldása, megnyúlása, valamint a mássalhangzótorlódások és azok feloldásai szerint), változásai szerint.

b) Az elemzett szöveg mássalhangzórendszere.

c) Az egyszerű magánhangzók minőségi (a nyíltabbá válás, zártabbá válás, labializáció, delabializáció, hasonulás, elhasonulás) és mennyiségi (nyúlás, rövidülés, kétnyíltszótagos tendencia, hanghézag) változás szerint.

d) A régi nyelvemlékekben a szóvégi sorvadó magánhangzók vizsgálata.

e) Az elemzett szöveg magánhangzórendszere.

Az eredmények összegzése.

3. A nyelvemlék szótani vizsgálata:

a) A nyelvemlék szavainak jelentéstörténete (a jelentés terjedelme, tartalma, bővülése, szűkülése, a valóságélemek érintkezése és hasonlósága, az érintkezésen és a hasonlóságon alapuló átvitelek, több ütemű jelentésváltozások, a jelentésváltozások okai, a régi és az új jelentés viszonya, a szóhangulat változása).

b) A szófajok történeti sajátosságai a szövegben (természete, kettős szófajiságú szók, szófaji változások).

c) Fogalomjelölő szófajok a szövegben.

d) Egyéb szófajok állapota.

e) A szótövek történeti szempontú vizsgálata: hangrendi átcsapás, szöveggyülés, összetétel, képzés, elvonás, a szó szerkezeti vizsgálata.

f) A névszótövek (egyalakú és többalakú tövek, hangzónyújtó tövek, hangzótoldó és hangzóvesztő tövek a szövegben, a hangzórövidítő tövek típusai).

g) Az ige-tövek elemzése a szövegben (többalakú változatlan tövek, hangzónyújtó, hangzóvesztő és hangzótoldó tövek, a j-vel, l-lel, sz-szel és d-vel változtató v tövű igék).

h) Igeképzés igéből (gyakorító, mozzanatos és visszaható egyszerű és összetett ige-képzők azonos és nem azonos elemekből).

i) Igeképzés névszóból (egyszerű és összetett ige-képzők).

j) Névszóképzés névszóból (egyszerű és összetett képzők, főnévi, melléknévi, határozói ige-névek képzői).

k) Névszóképzés névszóból (egyszerű és összetett képzők, melléknévképzés, névmásképzés, játszi szóképzés, a nyelvújítás szóképzése, a jövevényszók szóképzése, agglutinációs vagy adaptációs módon keletkezett a képző, produktív-e vagy elhomályosult, lappangó jellegű a képző, esetleg poliszemantizmusa is van a képzőnek).

l) A nyelvemlék szóanyagának eredete szerint (finnugor vagy a magyar nyelv önálló életében keletkezett szavak, idegen eredetű szavak (iráni, alán, mongol, perzsa, török (négy réteg), latin, francia, olasz, román, szláv, német jövevényszavak, átvételük hangtani és művelődéstörténeti kritériumai).

m) A szótani sajátosságok összegzése.

4. A nyelvemlék mondattani elemzése:

a) A vizsgált szöveg mondatainak viszonyító eszközei és azok sajátosságai (névszójelek, igejelek, névszóragok, igeragok, továbbá névutók, kötőszók, segédigék elemzése).

b) Az elemzett szöveg sajátos szószerkezetei (alanyos, tárgyias, határozós, jelzős szószerkezetek jellegzetességei).

c) A szöveg mondatainak elemzése a lélek-tani folyamatok szempontjából (kijelentő, felkiáltó, kívánó), tartalmának pozitív vagy negatív volta szerint (állító, tagadó), tartalmának feltételtől függő vagy független volta szerint (feltétlen, feltételes mondat), szerkezeti felépítése szerint (egytagú mondat, tőmondat, bővített mondat és összetett mondatok két típusa, mellérendelt, kapcsolatos, ellentétes, választó, következetes, magyarázó) és alárendelt mondatok (alanyi, állítmányi, tárgyi, különféle határozói és jelzői mellékmondatok).

d) Sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok (hasonlító, következményes, feltételes, megengedő mellékmondatok).

A mondattani elemzés összegzése.

III. A nyelvemlékek szövegeinek összehasonlítása és az elemzés összegzése.

Az elemzett nyelvemlék hangtani, szótani és mondattani eredményeit rendkívül tanulságos összevetni, összehasonlítani egy másik, korábbi, későbbi vagy egykorú nyelvemlékkel, sőt, ajánlatos még a megfelelő nyelvjárási szöveggel is egyeztetni, és kimutatni a két szöveg azonosságait és különbségeit. A nyelvemlékek összehasonlítása nem csak a részleges, hanem a teljes elemzésével is nagyon fontos akkor, ha meg akarjuk állapítani az elemzett szöveg keletkezési idejét és helyét, sőt akkor is ajánla-

tos összevetni, összehasonlítani más szöveggel az elemzett anyagot, ha meg akarjuk tudni, hogy ki írta, eredeti vagy másodlagos példánnyal van-e dolgunk. Természetesen figyelembe vesszük a két elemzett szöveg külső és belső elemzése útján kapott eredményeket és végső soron ezek azonos és nem azonos jegyei alapján döntünk, illetve dönthetünk a nyelvemlék megírásának idejéről és helyéről, és végül eredetiségéről is, ami lényegében már a nyelvemlék elemzésének végső összegezését is jelenti.

Bemutató

a) Keletkezése

– 1192–1195

b) Témája

– egy temetésen mondott gyászbeszéd

c) Jellemzői

A kódex összesen 172 hártylevélből áll. Tartalmát egy teljes miséskönyv, egyházi rendszabályok, naptár, halotti szertartások és krónikás följegyzések teszik ki. Legnagyobb részét három kéz írta, de a lapszéleken és sorközökben további harminc kéz írása található. A kódex egykor a pozsony megyei Deáki község bencés templomának tulajdona volt, innen a pozsonyi káptalan tulajdonába, 1813-ban a Magyar Nemzeti Múzeum birtokába került. Jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban található.

A 38 soros, latin szövegbe illeszkedő mű két részből áll, egy 26 soros halottbúcsúztató prédikációból és egy 6 soros imából, könyörgésből. Összesen 190 magyar szó fordul elő benne.

A szöveg első 7 sorát elsőként Pray György jezsuita szerzetes és történész ismertette (róla nevezte el a 19. századi irodalomtörténész, Toldy Ferenc *Pray-kódexnek*), a teljes szöveget Sajnovics János jezsuita szerzetes publikálta 1771-ben.

d) A nyelvéllapotról:

– kihalt szavak: isa > bizony;

önöttei az istennek > Isten boldogultjai

– a magánhangzók még zártabbak: pukul > pokol; ürdüng > ördög;

nopun > napon; szüm > szem; chomu > hamu;

– a ragok egy része névutó volt: világ belé > világba;

uruszág belé > országba

– a ragok illeszkedése nem alakult ki: halálnak > halálnak; jouben > jóban;

– az igeidők rendszere gazdagabb volt

– elbeszélő múlt: munda > mondta; tilutoa > tiltotta

– összetett vagy régmúlt: odutta vola > odaadta vala

– jövő idő: emdül > eszel = enni fogsz

A Halotti Beszéd és Könyörgés első mondatának teljes elemzése

1. mondat:

Latiatuc feleyem zumtuchel mic vogmuc.

yfa pur ef chomuv uogmuc. (HB)

I. Külső elemzés (teljes szöveg alapján)

1. **Az írás módja szerint:** kézirat

2. **Tárgya szerint:** szentbeszéd és könyörgés

3. **A nyelvemlék típusa szerint:** szövegemlék

4. **Írásrendszere szerint:** latin ábécés, magyar nyelvű

5. **Külső, közvetett kritériumok:**

A Pray-kódex 1192–1195 között keletkezett latin és magyar nyelvű kódex, amelyet első tudományos leírójáról, Pray Györgyről (1723–1801) neveztek el. A kódex műfaját tekintve sacramentarium (könyörgésgyűjtemény). A kódex fő nevezetessége a *Halotti beszédnek nevezett* szentbeszéd és könyörgés, amely a magyar nyelv első ismert összefüggő nyelvemléke. A kódex többi része latin nyelvű misekönyvet, húsvétimisztériumjátékot, kottásénekeket, Könyves Kálmán-kori zsinati törvényeket és a legrégebbi magyar *annalest*, az úgynevezett *Pozsonyi Évkönyveket* tartalmazza. Ez utóbbi 1210-ig közli a magyar királyok névsorát.

A Halotti beszéd és könyörgés a legkorábbi magyar nyelvű szövegemlék (és ezzel a legrégebbi összefüggő finnugor nyelvű szövegemlék is), 1192 és 1195 között keletkezett. Egy latin nyelvű egyházi könyvben, az úgynevezett Pray-kódexben a magyar szöveg a 136r lapon maradt fenn. A szöveg első felfedezését Schier Xystusnak tulajdonítják, ez azonban vitatott. Nyilvánosan elsőként Pray György jezsuita szerzetes számolt be róla, egy hétsoros szemelvényt tett közzé. Pray átadta a szöveget rendtársának, Sajnovics Jánosnak, aki épp lapp-magyar nyelvrokonságra keresett bizonyítékokat. Teljes szövegét ő publikálta 1771-ben. Az eredeti szöveg jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban van, utoljára 1997 januárjában volt megtekinthető. A beszéd szövege két részből áll: egy 26 soros temetési beszédből és egy 6 soros könyörgésből. A temetési beszéd a kódex következő oldalán található latin szöveg szabad fordítása, a könyörgés pedig a néhány oldallal előrébb található latin szöveg pontos fordítása. Összesen 190 magyar szót őrzött meg.

A szöveget másolták, tehát feltételezhető, hogy már korábban is létezett. A másolás helye egy Szent János titulusú bencés monostor volt, ennek helye azonban ismeretlen. Állandósulás is feltételezhető, Horváth János Károly Róbert temetésének krónikabeli leírásában talált párhuzamot. Állandósulhatott, mert szövegére gyakran szükség volt, erre utal, hogy papi szertartásrendben maradt fenn, nem pedig prédikációk között.

A halotti beszéd és könyörgés európai viszonylatban is jelentős, a halotti beszédek műfaja ugyanis csak a reformáció idején vált általánossá.

II. Belső elemzés (hangtól a szövegig; a szótani és mondattani vizsgálatot célszerű mondatonként külön elvégezni, de a helyesírási, hangtani és szöveg-tani vizsgálat az egész szövegre érvényes)

1. Helyesírás (az egész szöveg alapján)
2. Hangtani vizsgálat (az egész szöveg alapján, de a szavankénti elemzésnél is ki kell emelni a jellemzőket)
3. Szótani vizsgálat (mondatonként minden szót)
4. Mondattani elemzés (mondatonként)

eredeti:	<i>Latiatuc feleym</i>	<i>mic vogmuc</i>
	<i>zumtuchel</i>	
mai	<i>Látjátok feleim</i>	<i>mik vagyunk</i>
magyarsággal:	<i>szemetekkel</i>	

Latiatuc – kiejtése több ponton is vitatott a többesjé a lehet **á**vagyá

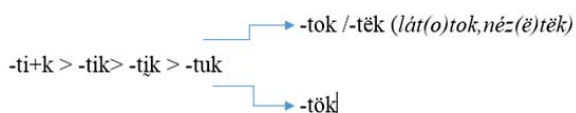
u – valószínűleg itt még **u** hangot jelöl, bár az **u** > **nyíltabbá** válás a korban már rég megindult, itt az írás mégsem jelöli. Az elemzők szerint érdemes nyíltabban olvasni.

ti – betűkapcsolat olvasata is vitatott (ty – t'y – tj). A vita alapja, hogy a **ty** hang meglétére az első biztos példák a 13. századból valók, de minden bizonnyal megvolt korábban is.

(A szerkezeti elemzést a szabálynak megfelelően hátulról bontva végezzük)

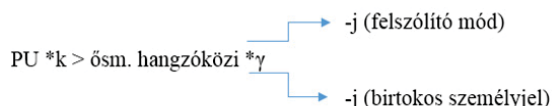
A **latiatuc** kijelentő módú, jelen idejű, T/2 tárgyias alakú személyrag tartozik hozzá (mai ejtésben: -játok), amely felbontható elemeire:

- jatuc** – benne a -c (k) – általános többesjel;
- tuc** (-tok): személyrag

a -tok/-tek nyíltabbá válás, a -tök labializálódás eredménye;

-ja – mindenki egyetért abban, hogy itt az E/3 és T/3 igealak -ja/-ják ~ -i/-ik analogikus elterjedésével magyarázható, ebből a **j** – a felszólító mód jele:

ugyanaz a -j elem jön létre akár több évszázados különbséggel, de más-más jelentésben.

lat – bizonytalan eredetű igető, klasszikus ősi szó, hiszen alapfogalmat nevez meg és egy szótagból áll. Az uráli korig szokták visszakövetni azok a

tudósok, akik a szamojéd *leatau* 'vigyáz, őriz' szóval egyeztetik.

(A gyakorlati órákon A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz) segítségével utánanézzünk a szavak eredetének, történetének, ettől most eltekintünk).

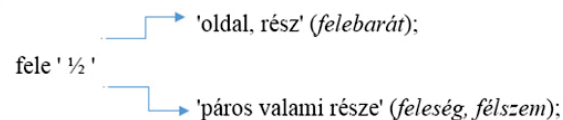
feleym – 'felebarátaim'

a második e esetében Bárcei Céza nézetét vesszük alapul, aki **ë**-ként olvasta, Pais Dezső inkább a *feleim* olvasatot javasolta.

-m – E/1 birtokos személyjel, a megfelelő személy névmásból (*én*) keletkezett.

-i (-ei) – birtokos személyjel része, az **-i** finnugor eredetű többesjeltől származik, bár ezzel többen nem értenek egyet, mivel tény, hogy a birtoktöbbsítő jelünk (-i) csak a magyar nyelv külön életében alakult ki

fele – '1/2'; finnugor eredetű szó, amelyben jelentéshasadás ment végbe, így jöttek létre új jelentései:

Ennél a szónál érdemes megjegyezni, hogy a HB korára már lezajlott a tövégi hangzó lekopása, itt mégis a teljes tövel találkozunk. Ennek az az oka, hogy a vizsgált korban már számolni kell a többalakú tövek jelenlétével. A *fele* szó tehát már ekkor is a hangzónyújtók típusába tartozik.

zumtuchel – olvasata: *szümtükkel*

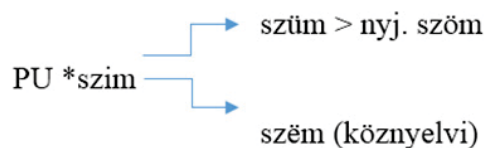
Az egyik legtöbbet vizsgált szava a nyelvemléknek.

A **c+h** olvasat az elfogadott, mivel a **-hel** eszközhatározó eredetileg **v** hangja (-vel) itt éppen csak elkezdett hasonulni, egy átmeneti, ún. „félhang” állt a helyére, ami aztán könnyen helyettesíthető, jelen esetben hasonul majd a szótó utolsó mássalhangzójához. A szöveget lejegyző „kéz” tehát pontosan tudta, hogy hol van a **tő** és a **toldalék** közötti határ, de érezte azt is, hogy a **toldalék** kezdő magánhangzója (**v**) alakítható, helyettesíthető. Ez néhányszor előfordul még a szövegben hasonló alakban (*këgyilméhel* – it ráadásul magánhangzót követ), de teljesen elnémulva is (*haláláal*). Tehát a

-hel – a teljes hasonulás felé haladó eszközhatározóáttentő alakja;

-tuc (-tük) – birtokos személyjel (lásd: *Latiatuc*);

zum – olvasata: *szüm*, finnugor eredetű névszó:

Ennél a szónál ki kell emelni az **i** ~ **ü** változást, amely valójában nem korfüggő hanghelyettesítés, ma

is számos példánk van rá (*fáj a szívem* ~ nyj. *fáj a szívem*, illetve fordítva is találunk példát: köznyelvi *fürdő* ~ nyj. *firedő*).

mic – a mi kérdőnévmás többese;

mi (<én + i) + k

vogmuc – 'vagyunk'

olvasata vitatott: *Badzsmuk*, *Bozymuk*, *vogymuk*, *Badzsmuk*, *vagymok*;

v – valószínű, hogy ekkor még bilabiális **β** volt;

g – affrikáta, ejtése is vitatott: talán **dzs** vagy **gy**;

o > a, u > o nyíltabbá válás már régebben megindult, de még nem általános;

A **dzs~gy** hangnak **g** írása következetes az összes korai nyelvemlékben, később esetleg mellékjellel vagy betűvel jelzik az **y**-t.

vogmuc – alanyi ragozású, kijelentő módú, jelen idejű, T/1.

Mondatelemzéskor érdemes az első két mondatot együtt elemezni, mivel szövegkezdő funkciójuk

van, stilárisan összetartoznak. A „kéz”, aki fordította, a magyar szöveghez hozzáadta ezt a két mondatot. Tehát mindkét mondat latin eredetije hiányzik.

Az első egy kérdő mondat – szónoki kérdés, melyre a második megfelel.

Az első mondat egy alárendelő összetett mondat.

főmondata: *Latiatuc...zumtuchel*

tárgyi mellékmondata: *mic vogmuc*

a *feleim* szó felfogható megszólításnak, vagy a *ti* értelmezőjének.

III. Összehasonlító elemzés

A Halotti beszéd és Könyörgés elemzésekor nem tudunk még összehasonlítani, mivel ez az első fennmaradt szövegemlékünk. A további elemzéseknél adódik alkalom egy-egy nyelvi jelenség, esetleg a szöveg szerkezeti vizsgálatokor vissza-utalni a Halotti Beszéd és Könyörgés jellemzőire. Ilyenkor az egyezéseket és a különbségeket is számba kell venni

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM:

1. Bachát László. A névutós formák előretörése // Éltető anyanyelvünk. Szerk.: Balázs Géza-A. Jászó Anna-Koltói Ádám. – Bp.: Tinta Könyvkiadó, 2001. – 46–49.
2. Balogh Judit. A kötőszók néhány problémája // MNyTK. 212. sz. – 305–11.
3. Benkő Loránd. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. – Budapest, 1980 ; Fábri Károly. Az is mint kötőszó és mint partikula // MNy. 81/1. (1985) – 79–82 ; Fazakas Emese. Funkcióváltás az igekötőhasználatban // Éltető anyanyelvünk. Szerk.: Balázs Géza-A. Jászó Anna-Koltói Ádám. – Bp.: Tinta Könyvkiadó, 2001. – 164–67.
4. Fülei-Szántó Endre. Segédigék és módosító igék a magyarban // NyIrK. XXXI. (1987) – 145–150.
5. Hangay Zoltán. Igekötős igék A magyar nyelv értelmező szótárában // Éltető anyanyelvünk. Szerk.: Balázs Géza-A. Jászó Anna-Koltói Ádám. – Bp.: Tinta Könyvkiadó, 2001. – 215–220.
6. Hegedűs Attila. Kötőszók a változás sodrában // Éltető anyanyelvünk. Szerk.: Balázs Géza-A. Jászó Anna-Koltói Ádám. – Bp.: Tinta Könyvkiadó, 2001. – 221–225.
7. Imre Samu. A névelő // A mai magyar nyelv rendszere I. Szerk.: Tompa József. – Bp.: Akadémiai Kiadó, 1961. – 268–281.
8. Jakab István. A magyar igekötők állományi vizsgálata // NytudÉrt. 91. sz.
9. Jakab István. A magyar igekötő szófajtani útja // NytudÉrt. 112. sz. (1982).
10. Jakab István. Gondolatok az összetett mondatrészekről // Nyr. 105/2. (1981). – 286–292.
11. Kálmán C. György-Kálmán László-Nádasdy Ádám-Prószéky Gábor. A magyar segédigék rendszere // ÁNYT. XVII. (1989). – 49–103.
12. Kiefer Ferenc. A tud segédige jelentéséről // MNy. 80/1. (1984) – 144–60.
13. M. Korchmáros Valéria. Ige vagy segédige? // Nyíri Antal kilencvenéves. Szerk.: Büky László. – Bp.: 1997. – 109–23.
14. Kugler Nóra. Szintaktikailag szervesen elemek a mondatban // MNyTK. 212. – 296–305.
15. Laczkó Krisztina. Gondolatok a névmások szófajtságáról // Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Kozocsa Sándor Géza-Laczkó Krisztina. – Bp.: ELTE, 1992. – 150–156.
- a. Molnár Ferenc: A Halotti beszéd és könyörgés olvasata, értelmezése és magyarázata. In: Uő.: A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia.– Debrecen, 2005.